

STRESZCZENIE

28 lipca 2012 roku minęło 200 lat od narodzin jednego z największych pisarzy polskich XIX wieku – Józefa Ignacego Kraszewskiego (1812–1887), który ponad dwadzieścia lat mieszkał i tworzył na ziemi ukraińskiej, a wrażenia z lat spędzonych na Wołyniu, stały się podstawą wielu jego powieści i opowiadań, szkiców i artykułów krytycznoliterackich, podróży i wspomnień, prac z zakresu historii i etnografii.

Jednym z pierwszych, który wysoko ocenił twórczość J. I. Kraszewskiego na Ukrainie, był Iwan Franko, który stwierdził, iż Kraszewski zapoczątkował nowy kierunek w beletrystyce polskiej wprowadzwszy do niej jako pierwszy prawdziwe, żywe typy ludowe, a jego powieści („Jaryna”, „Ostap Bondarczuk”, „Ulana”, „Chata za wsią”) poza pierwszorzędnymi walorami literackimi mają i zawsze będą mieć pierwszorzędną wartość w historii literatury polskiej, jako pierwsze promienie światła rzucone w tę dotąd ciemną głębię, nazywaną życiem i duszą prostego ludu.

Okres wołyński życia i twórczości

Okres wołyński okazał się mo pisarza polskiego nadzwyczaj udany i płodny pod względem twórczym. Niemal dwadzieścia lat J.I. Kraszewski spędził na wołyńskiej wsi, gdzie stworzył setki powieści, dramatów i tekstów lirycznych. Wówczas stworzył on cykl powieści ludowych: „Ulana” (1842), „Historia Sawki” (1843), „Ostap Bondarczuk” (1847), „Budnik” (1848), „Jaryna” (1850), „Zadowa Pilozara” (1852), „Jermoła” (1855), „Chata za wsią” (1854–1855), „Boża czeladka” (1858) oraz „Historia kołka w płocie. Według wiarygodnych źródeł zebrana i opisana” (1858), a także „Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy” (1840), „Obrazy z życia i podróży” (1842), „Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku: dziennik przejażdżki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września (1846), refleksje pamiętnikarsko-publicystyczne „Wieczory wołyńskie” (1857), „Podróż do miasteczka” (1857) oraz „Notatki z podróży” (1858). W mieście nad Teterewem powstały utwory dramatyczne „Łatwiej zepsuć niż naprawić” (1855), „Portret” (1855) oraz „Stara baśń” (1858), zbiór poezji „Hym-

ny żaloby” (1857). W Żytomierzu pisarz stworzył „Typy i charaktery” (1854), powieści „Diabeł. Powieść z czasów Stanisława Augusta” (1855), „Czercza mogiła” (1855), „Dwa światy” (1855), „Choroby wieku” (1856), „Stary zamek” (1856), „Metamorfozy” (1857), „Resztki życia” (1858), „Staropolska miłość” (1859), „Kasztelański miód” (1859), utwory o charakterze publicystyczno-naukowym „Podróż króla Stanisława Augusta do Kaniowa w roku 1787” (1858), „Sztuka u Słowian, szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej” (1858), „O Szillerze” (1859), „Caprea i Roma” (1859) i wiele innych. W wołyńskim okresie życia i twórczości Kraszewski zdołał wykształcić w sobie wysmakowanie literackie i stworzył najważniejsze koncepcje artystyczne działalności twórczej na gruncie kultur słowiańskich.

Podróże i pamiętnikarstwo

Lata spędzone na Ukrainie i nieustanne wędrowki po jej terytorium znalazły swe twórcze odbicie w opasłych tomach wrażeń z podróży: „Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy” (1840), „Obrazy z życia i podróży” (1842), „Wspomnienia Odessy, Jedyssanu i Budżaku: dziennik przejażdżki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września” (1846). Ziemie najdroższe i najbliższe pisarzowi polskiemu zostały w duchu romantyzmu nakreślone dzięki talentowi tego mistrza słowa, a życie i obyczaje ziem ukraińskich – przestudiowane w detalach i przedstawione skrupulatnie jak przystało na uczonego-pozytywistę. Dla Ukraińców podróże J.I. Kraszewskiego są bezcenną skarbnicą wiedzy o ich własnej przeszłości, tradycjach i obyczajach. W wołyńsko-żytomierskim okresie twórczości J.I. Kraszewskiego zaczął pręźnie i wyraziście formować się styl pamiętnikarsko-wspomnieniowy wielu gatunków narracyjnych, który znacznie wpłynął na rozwój części tradycyjnych form narracji w powieściach i opowiadaniach pisarza. Dbałość o wiarygodność etniczną i historyczną narracji podróży J. I. Kraszewskiego zbliża jego prace do dzieł o charakterze naukowym i krajoznawczym. Zdołał on opisać mało znane obyczaje i obrzędy, legendy, pieśni i podania Ukraińców, wiejską codzienność, które wcześniej niewielu opisywało tak rzetelnie, wiele z nich polski pisarz opublikował jako pierwszy. Faktograficzne i artystyczne podłoże dzieł idzie w parze z gamą kolorystyczną wrażeń autora, głęboką emocjonalnością narracji, dlatego J.I. Kraszewski cał-

kiem słusznie uważany jest za „mistrza” i „twórcę zasad” tego gatunku w wieku XIX.

Powieści ludowe

Szczególne miejsce w twórczości J.I. Kraszewskiego zajmuje cykl powieści ludowych, które prezentują horyzonty światopoglądowe polskiego pisarza. Powieści te zapoczątkowały zasadniczo nowy etap w historii literatury polskiej. Po raz pierwszy autor stworzył obraz wieśniaka, i nie po prostu wieśniaka, a właśnie ukraińskiego chłopca, biedaka i pracownika, łączącego w sobie w sobie najlepsze cechy narodu ukraińskiego. Temu obrazowi w kluczu romantycznym został przeciwstawiony obraz szlachty, obszarników, reprezentujących największe ludzkie ułomności. Ich swawola, bezduszny wyzysk chłopów pańszczyźnianych przyciąga uwagę i są poddane ostrej krytyce z ust pisarza. Właśnie dualizm strategii stylistycznych, z jednej strony, realistyczny portret życia codziennego, warunków życia chłopów, z drugiej zaś – romantyzacja ich postaci, były tajemnicą sukcesu powieści ludowych, zarówno przy życiu pisarza, jak do chwili obecnej.

Cykl powieści ludowych J.I. Kraszewskiego powstał na przełomie epok romantyzmu i pozytywizmu. Cechy obu tych nurtów literackich nie mogły nie odbić swego piętna na twórczości prozatorskiej pisarza. Pozytywistyczne idee wolności człowieka, równości jej praw i możliwości, protest przeciwko hierarchicznej strukturze społeczeństwa dokładnie widać w powieściach niestrudzonego «Tytana pracy».

W tym samym czasie jego powieści odznaczają się wyraźną tendencją romantyczną. Z romantyzmu przejmuje on wiarę w moc słowa, stąd więc oświeceniowy charakter jego powieści ludowych. Postawił przed sobą ważne zadanie – donieść słowo pisane do chłopów, dlatego wybrał tak bliski im temat uciążliwego życia na wsi. Idealizacja postaci chłopca, zgłębienie świata duszy bohatera, odwołanie się do historii i folkloru – wszystko to typowe cechy cyklu powieści ludowych J.I. Kraszewskiego, co daje podstawę zaliczyć jego «powieści ludowe» do późnego romantyzmu. We wspomnianych powieściach została ostro poruszona kwestia losu chłopca pańszczyźnianego i losu całego narodu ukraińskiego. Miało to ważne znaczenie dla przejścia literatury polskiej od romantyzmu do

realizmu, chroniło ją przed powszedniością i rodziło wielkie zainteresowanie utworami artystycznymi w szerokim kręgu czytelników.

Ukrainika publicystyczne

Na łamach almanachu «Athenaeum» (1841–1851) J.I. Kraszewski początkowo próbował aktywnie promować ideę słowianofilskie, choć później powoli zaczął odchodzić od takiej propagandy. Jednym z priorytetów tej publikacji J.I. Kraszewski uważał publikowanie materiałów historycznych. Ogólnie rzecz biorąc, polityka redaktora oparta była na jakościowej selekcji materiałów ważnych dla ówczesnej myśli naukowej i mistrzów wyrazu artystycznego.

Dzięki działalności wydawniczej, naukowej i kulturalnej J.I. Kraszewskiego, zostały zachowane i przetrwały do dzisiaj liczne ukraińskie materiały ludowe i etnograficzne, opublikowane w «Athenaeum». Publikacja ta przyczyniła się do okrzepnięcia etnografii ukraińskiej i miała znaczący wkład w rozwój nauki i kultury ukraińskiej w ogóle. W almanachu tym zostały opublikowane ponad pół tysiąca przykładów różnych gatunków twórczości ludowej, zebranych głównie na Ukrainie. W 1843 roku tutaj w kilku numerach zostały opublikowane fragmenty pracy «Pieśni i skazki Ukraińskie» słynnego polsko-ukraińskiego etnografa, folklorysty i poety z Białej Cerkwi Erazma Izopolskiego. W 1844 roku zostały opublikowane «Śpiewy Historyczne Ukrainy» – zebrane przez E. Izopolskiego ukraińskie pieśni i dumy historyczne. Nie mniejsze znaczenie dla ukraińskiej nauki miał artykuł o Iwanie Mazepie. «Athenaeum» J.I. Kraszewskiego wyróżniał się wśród innych ówczesnych publikacji wyraźnym nastawieniem na zachowanie tradycji ludowych. Dbalność o źródła ludowe w «Athenaeum» wynikała z autorskiej koncepcji uznania zarówno słowiańskiej jedności, jak i tożsamości każdej z kultur, co zbliżało almanach do idei panslawizmu.

Na łamach gazety «Tygodnik Petersburski» w 1839 roku ukazał się jego programowy i polemiczny artykuł «O chorobie ukrainomanii». Pisarz akcentował na ułomności romantycznego stereotypu Ukrainy w literaturze polskiej, wezwał do zaprzestania wyzyskiwania tej tematyki, zwrócił uwagę na sprzeczność między prawdziwym życiem narodu ukraińskiego i sentymentalnym, idyllicznym, ukazanym w utworach autorów polskich.

W szkicu J.I. Kraszewskiego «Zaporoże» (poszerzonej polemicznej recenzji na «Historię Nowej Siczy lub ostatniego Kosza Zaporoskiego» A. Skalkowskiego) ważne jest zarówno uwzględnienie problematyki kozackiej, jak głębokie rozumienie istoty materiału, próba obiektywnego wyjaśnienia prawdy historycznej, pozbawione klasowych i etnicznych uprzedzeń podejście. Szkic ten stał się jednym ze źródeł informacji o Siczy Zaporoskiej, szczególnie dla innych polskich pisarzy. Pokazuje ciekawe zderzenie podejść polskiej myśli historycznej i poglądów historiografów małopolskich, które kształtowały się w konfrontacji z polskimi i właśnie rosyjskimi. Przedmiotem analizy w recenzji jest historyczne zjawisko Kozaczyzny, a jej cel –popularyzacja udokumentowanej historii Siczy Zaporoskiej wśród polskich czytelników, w przeciwieństwie do jej obrazu ludowego lub literackiego.

Po wyjeździe pisarza z Ukrainy publicystyczne ukrajinika stały się znacznie skromniejsze. Jednak ukraińskie problemy nadal pozostały w polu jego zainteresowań. Wiele ukraińskich historycznych, archeologicznych i etnograficznych materiałów zostało użytych przez J.I. Kraszewskiego w jego książce «Sztuka u Słowian, szczególnie w Polsce i na Litwie przedchrześcijańskiej». W zbiorze szkiców «Rachunki» za 1866 rok oddzielny rozdział «Galicja» został poświęcony charakterystyce sytuacji politycznej i układu społecznego w tym regionie. W kontekście kwestii rusińskiej wspólny państwowy byt narodu polskiego i ukraińskiego pisarz uważał za najbardziej racjonalny nie tylko z powodu wizji przyszłej wielkiej Polski, która łączyłaby dawne ziemie Rzeczypospolitej, ale także z powodu rozumienia politycznej niedojrzałości narodu ukraińskiego. Protest J.I. Kraszewskiego wywołują również tendencje do tworzenia wizerunku polskiego wroga i wiernopoddańcze gesty w kierunku «despotyzmu moskiewskiego», które doprowadzą, jego zdaniem, do zmarnowania szans kulturowego i cywilizacyjnego rozwoju narodu rusińskiego.

Ukraina w powieściach historycznych

Jeszcze na początku swojej kariery, w 1838 roku, 25-letni pisarz J.I. Kraszewski zwrócił się do opisu wydarzeń z historii Wołynia połowy XVI wieku w historycznym dramacie «Halszka». Innym razem Józef Ignacy Kraszewski zwraca się do historii Wołynia, wydając «Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego» (1857). W 1875 roku napisał on powieść hi-

storyczną «Król i Bondarywna» wykorzystując ukraiński materiał ludowy – pieśni o Bondarzównie.

W trzech swych późnych powieściach J.I. Kraszewski zwraca się do historii Kozactwa. Swoistą trylogię kozacką tworzą powieści «Banita» (1885), «Na królewskim dworze» (1886) i «Boży gniew» (1886).

Powieść historyczna «Banita. Powieść z czasów Stefana Batorego» została opublikowana w 1885 roku. Dwa główne źródła tej pracy to szkic A. Skalkowskiego o historii ostatniego kosza zaporoskiego i fragment «Herbów rycerstwa polskiego» Bartosza Paprockiego. W rzeczywistości, większa część pierwszego tomu jest poświęcona kozackim przygodom Zborowskiego i napisane w ścisłej odpowiedniości do wydarzeń, przedstawionych przez Paprockiego oraz ogólnego wrażenia, które J.I. Kraszewski najwyraźniej zachował w związku z pracą A. Skalkowskiego.

W powieści «Na królewskim dworze» autor bezlitośnie obnaża przyczyny i przejawy upadku kulturowego, politycznego i moralnego ówczesnego społeczeństwa w przededniu powstania Bohdana Chmielnickiego, tworząc ponury obraz tej chwili historycznej. Z goryczą przedstawia autor te oznaki rozpadu społecznego, który doprowadził Polskę do coraz większego nieszczęścia i klęski, a ostatecznie – do katastrofy. Na kartach powieści «Na królewskim dworze» został odmalowany Kijów w połowie XVII wieku jako zaniedbane zubożałe miasto, okryte ruinami, jak śladami dawnej świetności. Wschodnie tereny niegdyśszego państwa polskiego emocjonalnie były bardzo bliskie J.I. Kraszewskiemu, lokalne dziedzictwo historyczne traktuje on z delikatnością. Postacie kozackie przedstawione są bez charakterystycznego dla Sienkiewicza poniżania. Ich proste życie świadczy nie o niższości kulturalnej, lecz o kunszcie wojskowym.

W powieści «Boży gniew» pisarz, który z taką gwałtownością potępił różne wady polskiego charakteru narodowego i błędy historyczne, okazał się być ślepy na niesprawiedliwą politykę Rzeczypospolitej wobec narodu ukraińskiego, poszedł w ślad za stereotypowym myśleniem i ukłonił się mitu Kresów. Obraz Kozactwa w poszczególnych powieściach różni się: od ambiwalentnego w «Banicie», pozytywnego w «Na królewskim dworze» do oczernienia na kartach «Bożego gniewu». Jeśli w tle obrazu Samuela Zborowskiego Kozacy występują w roli wojowniczego, często niekontrolowanego sojusznika swawolnego szlachcica, w czasach Władysława IV są oni z ich rycerskimi cnotami i prostym życiem przeciwstawieniem świetności i upadku moralnego najwyższych warstw

społeczeństwa, to w czasach Jana Kazimierza jest to otwarcie wroga siła, zagrażająca jedności ojczyzny.

Polilogi pisarskie

Jednym z ważnych epizodów współpracy Józefa Ignacego Kraszewskiego z Ukraińcami stała się jego korespondencja z Pantelejmonem Kuliszem w 1882 roku. Materiały te zyskały status własności społecznej, gdy Mychajło Pawłyk podczas porządkowania archiwum J. I. Kraszewskiego na polecenie jego syna natknął się na ową korespondencję i uzyskawszy zgodę P. Kulisza opublikował ją w roku 1892 w czasopiśmie „Lud”. Zaoczna znajomość J.I. Kraszewskiego i P. Kulisza trwała długo, a zaczęła się wraz z opublikowaniem utworów przez tego drugiego w „Athenaeum”. Po wielu latach jako pierwszy odnowił kontakt J.I. Kraszewski w związku z przyjazdem P. Kulisza do Lwowa w roku 1882. W istocie wystąpienie P. Kulisza przed polską społecznością Galicji było wielkim programem pozytywnej współpracy, zarysem koncepcji bezkonfliktowego współistnienia obu narodów, które wskutek wydarzeń historycznych znalazły się obok siebie, ale w różnych rolach społecznych. Proponował on Polakom postępować szlachetnie: przełamywać uprzedzenie Rusinów w sposób nieagresywny. Zapewne prośbę-zaproszenie do współpracy P. Kulisz wyraził też w swoim ostatnim liście do J. I. Kraszewskiego, odpowiedź na który nigdy nie nadeszła. Wszakże plany P. Kulisza co do wsparcia przez galicyjskie ziemiaństwo polskie racji rusińskich spełzły na niczym. Ówczesni badacze tej karty stosunków polsko-ukraińskich – Mychajło Pawłyk i Mychajło Draho-manow – za przyczynę zerwania kontaktów przez J.I. Kraszewskiego uznawali rozbrat ideowy i zasadniczą niemożność dania pozytywnej odpowiedzi na konkretne prośby P. Kulisza.

Z Ukrainą wiąże także J.I. Kraszewskiego postać Bronisława Zaleskiego (1819–1880), który zaprzyjaźnił się z Szewczenką podczas zsyłki i później przez dłuższy czas prowadził z nim korespondencję. Listy od Szewczenki znalazły się u Kraszewskiego, który przekazał je Draho-manowowi w celu publikacji ich w pierwszych numerach almanachu „Киевская старина” w 1883 roku. Podczas inwentaryzacji archiwum J. I. Kraszewskiego, dokonywanej przez M. Pawłyka, znaleziono jeszcze jedną kopię tych listów, która nieco różniła się od opublikowanej. Zna-

leziskiem zainteresował się Iwan Franko. Ustalił on, że kopie te zapewne również trafiły do rąk B. Zaleskiego, który uzupełnił je własnymi dopiskami. Na tej postawie I. Franko wniósł szereg poprawek i uzupełnień do swej publikacji w czasopiśmie.

Tajemnicę, w jaki sposób kopie listów Szewczenki i inne materiały znalazły się w posiadaniu J.I. Kraszewskiego, tłumaczą szczególnie zażyłe stosunki między B. Zaleskim i J.I. Kraszewskim, wykraczające poza niwę literacką i artystyczną. To B. Zaleski skontaktował pisarza, mieszkającego od roku 1863 w Dreźnie, z kierownictwem francuskiego wywiadu wojskowego i politycznego. Zdemaskowano działalność szpiegowską Kraszewskiego i oskarżono o zdradę państwa i szpiegostwo przeciw Rzeszy Niemieckiej. Proces sądowy toczył się w roku 1883, gdy Zaleski już nie żył. W obronie pisarza polskiego w prasie galicyjskiej stanął Iwan Franko («Діло», 1884).

W ukraińskich kraszewskianach znalazło się określenie poetyckie Jubilata jako „atamana pisarskiego”. Myśl tę wyrażono we Lwowie w roku 1867 podczas przyznania mu godności honorowego obywatela miasta. Z tej okazji w jego obecności w radzie miejskiej odbyło się uroczyste przyjęcie, na którym dwujęzyczny poeta ukraiński Platon Kostecki wierszowanymi wersami słauił wielkiego Polaka, w osobie którego Ukraińcy znaleźli obrońcę swych praw i swobód oraz – piewę samodzielności ukraińskiej kultury.